

Այնքան ազդեցիկ է այս նկարը, որ լուս մտածութեամբ միայն կարող է գիտել զայն ապշած այցելուն: Ժայռերուն վերեւ օրօրուող թանձր ու մթին նոճիներու տխրութիւնը, մթնոլորտին ու ծովուն բարդ ու վեժ գունազեղութիւնը եւ կղզիին մեռելութիւնը մոռնալ կու տան մեզ, թէ պատառի մ'անջեւ կը դանդաղենք, կը փոխադրեն զմեզ մեռելաշխարհը:

Ասոր հակապատկերը կը կազմէ իր «Կեանքի կղզին», որուն մէջ անփոյթ պարն է զուգաւոր, արմաւենիներու պուրակին ու ծաղկած թուփերու միջեւ տարածուն դաշտի վրայ: Նկարին առաջը կը կազմեն կարասպներ ու ծաղկապսակ յաւերժահարսեր, որոնք կը շողան խաղաղ ջրի մէջ, թեթեւօրէն արծաթագօծելով թաւաւորով մթնած ջրի մկանունքները:

Բէօկլինի երեւակայութեան ամբողջ թափը սակայն հոս է ամփոփուած: Զանկա կը գտնենք նաեւ «Կենտաւրոսի կռուին», «Գարնան մրմունջներուն», «Ալիքներու խաղին» ու «Մովհարաններու խաղին» մէջ:

Ահեղ ազդեցութիւն կը գործէ հանդիսատեսին վրայ անոր «Ժանտախտը» խորհրդապաշտ վիպայնութեամբ յղացուած են «Անան խոհերը», «Կեանքը կարծ երազ է», «Միեղջերուն անտառի մէջ» եւ «Պատերազմ» նկարները:

Բէօկլինի գեղեցկագիտական ճաշակը սակայն երեւան կու գայ իր «Գարնան մեղեդի», «Եւտերպէ», «Մըրկակոծ ծովը եւ Ռուկիլիէրօ կ'ազատէ Անգէլիկան» նկարներու մէջ:

Միշտ անմոռաց պիտի մնան իր «Ճգնաւորը», «Աւերակը ծովեզերքին», «Ամառանոցը ծովափին», «Տրիտոններու ընտանիքը», «Աղբիւրի մօտ», «Գարնան երեկոն» եւ մանաւանդ «Երջանիկներու դաշտավայրը». ուր զիրոցած է Բէօկլինի վարպետօրէն իր ամէնէն ազնիւր գնել թէ կանացի կազմերուն, թէ խաղաղ կնճիռներուն եւ թէ խորունկ ջրի երեսին: Բէօկլինի մօտ բացառիկ երեւոյթներէն է ջուրերը մութով նկարել, բայց առանց վստեսիւ թափանցիկութեան: Անիկա նոյն վարպետ նկարին է թէ՛ բացնարօտ եւ թէ՛ շքաւոր ու մթին ջուրեր նկարելու մէջ:

Բէօկլինի միաժամանակ հրաշալի գունաւորող մըն է: Իր արուեստը կը բզլտէ իր խառնուածքէն եւ տաղանդէն: Անիկա չի ճանչնար գպրոցներու տեսական ուսուցումի կոպարները: Իր գիտութիւնն ու երեւակայութիւնը

ամէն ինչ մերկացուցած է անոր գունակալին առջեւ. ու հէքիաթային մտապատկեր ստեղծելը իրեն համար ոչ մէկ դադանիք, ոչ մէկ դժուարութիւն ունի:

Բէօկլինի մէջ ծովը միջավայր մըն է, ուր կ'ապրին անդոյ էակներ. ուստի եւ պատառներ թէեւ լի են խաղաղ կամ փոթորկայոյց ջուրերով, բայց այդ ջուրերը չեն ներկայացուներ նիւթական ծովը: Այստեղ արդէն սկզբունքային տեսակէտով կը խոտորի Բէօկլինի Այվազովսկիէն: Երկուքն ալ մրցակից են իրարու ներկայացնել ծովը. մէկը՝ երեւակայականը, միւսը՝ նիւթականը: Այստեղ կը տեսնուի թէ Բէօկլինն է Այվազովսկի. եւ Այվազովսկի է Բէօկլին: Եթէ փորձենք որոնել երկուքին մէջ հասարակացը՝ պիտի գտնենք միայն հետեւեալ յատկանիշները. Արուեստի մէջ ուժեղապէս շեշտուած անհատականութիւն եւ բեղմնաւոր երեւակայութիւն:

Գերման արուեստի-քննադատները յաճախ վեր են հանած Բէօկլինի մէջ գունաւորողը եւ անոր գործերուն մէջ անսպառ պէսպիսութիւն, ուժեղ կառուցումներ, գեղեցիկ համադրութիւններ, փարթամօրէն զգեստաւորուած վերացական գաղափարներ, անձեւրու, դաշտավայրերու եւ ծովային տեսարաններու իւրայատուկ շնորհք: Բայց Բէօկլինի մեծութեան էական կազմիչ տարրը կը հանդիսանայ ամէնէն աւելի արուեստագէտի առողջ ու բուռն զգայութիւնը, միացած ստեղծող, համադրող ու նորաձեւող երեւակայութեան հետ:

2. Մունկաչի (Munkácsy, † 1900):

Հունգարիոյ պարծանքը եղաւ Մունկաչի: Դիւսէլդորֆ Կնաուսի մօտ աւարտած իւր ընթացքը՝ գործունէութեան կենդրոն ընտրեց Պարիսը. ուր ի սկզբան պատառի վրայ առաւ Մայրաքաղաքին փարթամ եւ շոյլ կենցաղն ու առօրեայ դրօսանքները, եւ ապա նուիրուեցաւ կրօնապատմական նիւթերու, ուր իր կրօնասէր ոգին աւելի բարձ թռիչքներ գործեց արուեստի համար: Հոս վայելեց Մունկաչի իր համաշխարհային հռչակը:

Վիպայնութիւնը կը կազմէ իր ուղղութիւնը: Իր յղացումներն եւ անոնց մէջ դրած հոգեխօսական խոր արտայայտութիւնները, ինչպէս նաեւ իր գունախառնութեան արու-

¹ Հմտ. Fritz von Ostini, Böcklin, Bielefeld und Leipzig 1925; Gustav Floerke, Zehn Jahre mit Böcklin եւ R. Hamann, Geschichte der Kunst, Berlin 1933, էջ 807—809:

եստը տուին իրեն վիպայնութեան նկարչապետ տիտղոսը:

Նկատելով Մունկաչիի մշակած կրօնապատմական քանի մը գործերու բնաբաններու նոյնութիւնը Այվազովսկիի նկարներուն հետ, ինչպէս են «Պետրոսի ընկղմիլը», «Քրիստոսի երեւումը ջուրի վրայ» եւ այլն, կը կարծենք նշմարել անոնց մէջ — գոնէ փոքր չափով — Այվազովսկիի ազդեցութիւնը: Այս ենթադրութիւնը մենք կը հիմնենք այն իրողութեան վրայ, որ պարիսպնակ Մունկաչի իր այդ գործերը հրապարակի վրայ դրած է վաթսուական թուականին վերջը, երբ Այվազովսկի յաճախ նոյն ոստանը կու դար ցուցադրելու իւր նոյն բովանդակութեամբ պատատները: Կ'արժէ որ ապագային մասնաւոր ուսումնասիրութեան առնուի երկու նկարիչներու յարաբերութեան այս խնդիրը:

3. Ֆրանց Շտուկ (F. Stuck, 1863—1928): Չեռնեքէց աշակերտը հռչակաւոր Բէօկլինի, որուն հողին քաջ ըմբռնելէ ետքը՝ խորացաւ արուեստի մէջ եւ արտադրիչն եղաւ սլաւաբանական, դիցարանական, կրօնական եւ խորհրդապաշտական ուղղութեամբ նկարներու, ամէնուն մէջ ալ իւրայատուկ ըմբռնումի եւ մեծագործ երեւակայութեան կնիքը գործմելով: Ինչ որ սկսած էր իր վարպետը՝ յառաջացուց ինքը, եւ այն այնպիսի եղանակով մը, որ Բէօկլին ինքնին հաղիւ պիտի համարձակէր անոր գործերուն մէջ իր նախաձեւը որոնելու: Շտուկի քով ամէնէն աւելի շեշտուած ուղղութիւնը խորհրդապաշտութիւնն է, ըլլալ աշխարհիկ, ըլլալ կրօնապատմական նիւթերու արտադրութիւններու մէջ:

Իր նկարներէն «Կորուստ դրախտին», «Արուեսակը», «Մեղքը», «Սփինքս» եւ «Պատերազմը» այնքան գնահատանքի արժանացան գերման ժողովրդէնէն, որ այսօր Ֆ. Շտուկ անաչառ քննադատներէ մեծամեծ նկարիչ-վարպետներու կարգին կը դասուի:

Անիկա հաւատարապէս ընդունակութիւն ցոյց տուաւ բրանզի գործերու մէջ: Իր «Ըմբռնը» այնքան ոյժ, այնքան անդամագիտական ճշգրտութիւն ու բնականութիւն ունի, որ զինքը մրցակից կարգեցին ժամանակակից բրոնզի վարպետներուն:

Բէօկլինէն ետքը Շտուկ կը մնայ Գերմանիոյ ամէնէն խիզար ու բեղմնաւոր արուեստագէտը:

(Շարունակելի:)

Հ. ԱՆՊՐԵՍԱ ԽԸՐԼԱԳԵԱՆ

KURT WEITZMANN: Die armenische Buchmalerei des 10. und beginnenden 11. Jahrhunderts. Bamberg 1933, 8°, S. 25 mit 3 Beilagen und XIV Lichtdrucktafeln. Istanbul Forschungen. Herausgegeben von der Abteilung Istanbul des archäologischen Institutes des Deutschen Reiches. Band 4.

Կուրտ Վայցմանի այս աշխատութիւնը, որ խորագիր կը կրէ «Հայ մանրանկարչութիւնը Ժ. դարուն եւ ԺԱ. դարու սկիզբը», կ'ուսումնասիրէ Հայ մանրանկարչական այն հինգ հնագիւր ձեռագիրները, որոնք մատչելի եղած են իրեն ուղղակի կամ անուղղակի: Իր ուսումնասիրութեան եղանակը համեմատական է. նկատի ունի ասորական եւ բիւզանդական մանրանկարչութիւնը յիշեալ ժամանակաշրջանէն, գործնք կը համեմատէ Հայկականին հետ:

Հակառակ Յ. Ստրչիգովսկիի այն հինգած կարծեաց, որ կը մերժէր Հայկական ինքնուրոյն մանրանկարչութիւն մը, կը ջանայ վայցման ապացուցանել, թէ ունեցած է Հայ մանրանկարչութիւնը իւր ծաղկումի շրջանը Ժ. դարուն, որ կրնայ հաւասար գծի վրայ դրուիլ Հայ ճարտարապետութեան ծաղկումին հետ (էջ 4): Ստրչիգ է թէ Հայ մանրանկարիչը ունեցած է աչքի առաջ ասորական, նաեւ բիւզանդական նախատիպեր, բայց զիտցած է երեւցնել իւր մէջ ստեղծագործ կամք մը, որով ձուլած է եկամուտ տարրերն ի մի եւ զգեցնելով անոնց ազգային տարազ, ընծայած է ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն մը, զոր կարելի է Հայկական արուեստ անուանել:

Այսպէս Մլքէ Թագուհուն Աւետարանը, որչափ ալ երեւան կը բերէ նմանութեան կէտեր ասորական նախատիպի մը հետ, բայց ունի անկէ շեղումներ ալ, որոնք ցոյց կու տան, թէ ասորական ազդեցութեան կից նաեւ բիւզանդականը մեծ դեր խաղացած է հոն: Երկու տարրերը ձուլուած են եւ ազգային հնագոյն շարժազէր, որոնք քանդակներու վրայ կը տեսնուին, եկած միացած են անոնց եւ յառաջ բերած երրորդ տիպ մը, զոր Հայկական կը կոչենք (էջ 6, 8):

Մլքէ Թագուհուն Աւետարանի արուեստը քայլով մը դարգացած կը տեսնենք էջմիածնի Աւետարանին խորաններուն մէջ, որոնք Ժ. դարու երկրորդ կէսէն են: Էջմիածնի օրինակին հետ մեծ նմանութիւն ունի Վատիկանեան cod. palat. grec. 220. որ Ժ. դարու երկրորդ կէսէն է. «Կրնանք ըսել, կը գրէ Վ.»,

Թէ այս երկու Աւետարաններս ալ, էջմիածնիս եւ Վատիկանիս, ծաղած ըլլան արեւելեան Փոքր-Ասիոյ միջալայրի մը մէջ, ուր քով քովի գոյութիւն ունէին յունական եւ հայկական վանքեր: Նմանութեան կէտերը, զորոնք յիշեցինք վերագոյն, թոյլ կու տան մեզի հետեցնելու, թէ այս ժամանակամիջոցի ասորական աղբիւրներու վրայ յեցած, շատ դարգացած հայ զարգարուեստը բիւզանդական նկարչի մը արժանի երեւցած է օրինակելու, մինչ աւետարանիչներու նկարներու համար հաւատարիմ մնացած է բիւզանդական աւանդութեան» (էջ 14):

Երուսաղէմի Թ. 2555 նոյնպէս Ժ. դարու երկրորդ կէսէն է (էջ 15). Իսկ Վիեննայի Թ. 697, որ մէտ է բիւզանդական օրինակին, պէտք է ըլլայ ԺԱ. դարու սկզբէն (16—17): Վենետիկի Թ. 1007 Աւետարանը, որ շատ մէտ է բիւզանդական ուղղութեան, կամ բիւզանդական տիպին շատ միտող հայ նկարչի մը գործն է եւ կամ արեւելեան Փոքր-Ասիոյ վանքերէն միոյն մէջ ապրող բիւզանդացի նկարչի մը աշխատութիւնն է, որ ձգտած է նմանելու հայ օրինակի մը (էջ 17—19):

Բիւզանդական ուղղութիւնը իւր կատարելալ յաղթութիւնը տարած է Վենետիկի Թ. 1400 Աւետարանին մէջ, որ ԺԱ. դարէն կը թուի ըլլալ (էջ 19): Իսկ նոյն Մատենադարանի Թ. 1633 (յամէ 1193) ցոյց կու տայ թէ ինչպէս որ Ժ. դարուն ասորական տիպը հայացաւ, այնպէս ալ ԺԲ. դարուն յունականը ձուլուեցաւ հայկականին հետ, որով սկիզբ առաւ նոր հայ ազգային արուեստի մը ծաղկման շրջանը (էջ 23):

Հեղինակին եզրակացութիւնները նոր են եւ արժանի շնորհաւորութեան: Ժամանակագրութիւնը, զոր կու տայ անթուական աւետարաններու համար, թերեւս կարօտին անդրագոյն քննութեան: Այս կէտի համար մեծապէս օգտակար պիտի ըլլային Ժ. ԺԱ. դարէ ծանօթ Աւետարանները, եթէ անոնք մատչելի դառնային հրատարակին, ինչպէս են Առոտ Բաղրատունուց Աւետարանը, զրուած 909ին Կ. Պոլսի ի ձեռն թուրքացիի, Ծղրութի Աւետարանը 974էն, Անտոնեան Հարց Աւետարանը 966էն, «Ամենաբերկիւր» Աւետարանը 988էն եւն:

Ասորական-բիւզանդական ազդեցութիւնը հայ մանրանկարչութեան վրայ դիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել, եթէ նկատի առնենք թէ հնա-

պոյն ձեռագիրները ըստ մեծի մասին գրուած են Հայաստանի ծայրագաւառները նաեւ Հայաստանէն դուրս: Ինչպէս է 909ի Աւետարանը: Է. Ն. ԱՊԻՆԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Է. Թ. ՍԱԽԱԿԱՆԵԱՆՅ, Պատմութիւն Երուսաղէմի: Գրաքար բնագիրէն աշխարհարարի վերածեց ՄԵՍՐՈՊ ԵՊ. ՆՇԱՆԵԱՆ: Հատար Ա. եւ Բ.: Երուսաղէմ, 1931, 80, էջք ԼԲ + 1387: Գիճճ՝ 4 շիլին:

Հեղինակը Տ. Սաւալանեան († 30 Յունուար 1900 ի Չմիւռնիա), որ երկար ժամանակ գործած է Երուսաղէմ իրրեւ դասաւոր-ժառանգաւորաց եւ իրրեւ քարտուղար պատրիարքական աթոռին, աւարտած է ընդարձակ աշխատութիւնս 1872ին: Գործին լայն ծաւալը ոչ հեղինակին եւ ոչ Երուսաղէմի Միաբանութեան հնարաւորութիւն տուած են սեպհական ծախքով լոյս ընծայելու: Այժմ լոյս կը տեսնէ ծախքը † Պօղոս Նուպար փաշայի:

Ժամանակի յառաջամուկ ընթացքը անյարմար երեւցուցած է ընծայել գործը ժամանակակիցներուս գրաբար լեզուով, որով գրուած էր: 1928ին, երբ սրտուս կը կայացնէ Դուրեան Տ. Եղիշէ պատրիարք հրատարակ հանել բարեյիշատակ հեղինակին այս կարեւոր գործը, կը խորհի նաեւ վերածել տալ զայն աշխարհաբարի: Այս աշխատութիւնը կը յանձնուի Մեսրոպ Սրբադանին, որ եւ յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանէ հաճելի լեզուով:

Ինչպէս կը կանխէ ըսել Հրատարակիչը Յառաջարանին մէջ, 60 տարի յառաջ գրի առնուած աշխատութիւն մը անշուշտ պիտի երեւցնէ իւր մէջ կէտեր, որոնք պիտի չհամապատասխանեն դարուս պահանջքին: Երուսաղէմ ինչպէս միշտ, նաեւ այժմ յինքն ձգած է շատ աչքեր եւ սրտեր. անոնց թուին մէջ նաեւ բազմաթիւ հնախօսներ, պատմագիրներ եւ տեղագիրներ. որոնք թէ հին հրէական եւ թէ նոր քրիստոնէական Երուսաղէմը խուզարկութեան նիւթ ընտրած են, ոչ միայն արտաքին երեսն, այլ եւ հողին սիրտը: Պեղումներ երեսն բերած են նախաքրիստոնէական եւ քրիստոնէական շրջաններէ հնութիւններ, պատմագէտներ լուսարանած են քաղաքի անցեալ պատմութենէն նոր էջեր եւ աշխարհագիրներ ճշգրտած են վայրեր եւն: Նաեւ հայ Երուսաղէմը լուսաւորուած է թէ պե-

ղումներու եւ թէ նոր յայտնարեւուած յիշատակարաններու շնորհիւ: Յիշենք ի մէջ այլոց Աստուածատուր Եպ. Տէր-Յովհաննէսեանի գեղեցիկ աշխատութիւնը՝ «Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի», լոյս տեսած 1890ին:

Թէպէտ ծանր աշխատութիւն պիտի ըլլար այս խուզարկութեանց ամբողջութիւն մուծել Սաւալանեանի գործին մէջ, բայց երախտապարտ պիտի թողուր ընթերցողները, եթէ ծանօթութեանց մէջ եւ կամ իւրաքանչիւր հատուածին կից յաւելուածներու մէջ անոնց մասին գէթ համառօտ տեղեկութիւն տրուէր, առանց վնասելու հեղինակին գործին ամբողջութեան: Թարգմանչին թէեւ կը պարտինք մեր շնորհակալութիւնը կարգ մը կարեւոր ծանօթութիւններու համար, բայց կը բաղձայինք անոնց թիւը առաւելած տեսնել: Ինչպէս ինձ կը թուի, բանասէր անձինք պիտի ստիպուին իրենց ուշադրութիւնը յարած պահել Տէր-Յովհաննէսեանի աշխատութեան:

Հայ Երուսաղէմի պայծառագոյն շրջանը անշուշտ Ե. դարու վերջերը կը սկսի եւ կ'աւանջի Զ. դարու ընթացքին. երբ կը կառուցուին բազմաթիւ վանքեր եւ կ'ունենան հոն անհամար հայ վանականներ իրենց խաղաղ ճգնվայրերը: Արարական նուաճումէն ետք ինչպէս առ հասարակ քրիստոնէական, նոյնպէս հայ կեանքը կը միտի դէպ ի նուազում եւ ի սպաս յախչում:

Իրրեւ վկայ հին փառքին կը մնան քրիստոնէական եկեղեցիներն ու վանքերը, ոմանք կանգուն եւ ոմանք ստերակ: Խաչակրաց արշաւանքը վաղանցուկ յոյս միայն ներշնչեց վերականգնելու հին քրիստոնէական կեանքը այն սրբավայրին վրայ:

ԺԳ.—ԺԸ. դարերուն կը նշմարուին հոն սակաւաթիւ վանականներ միայն, որոնք սրբավայրերու պահպանութիւնը կ'ընեն: Այս դարերու մէջ դուր է փնտուել Երուսաղէմի մէջ քաղաքակրթական կեանքի նշմար: Պատմութիւնը իրեն նիւթ ունի միայն սրբավայրերու շուրջ յուզուած վէճեր, որոնք կը հային սեպհականութեան իրաւունքի. զլխաւորապէս Հայ, Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներու մէջ են վէճերը:

ԺԿ. դարու սկիզբը (1614) երբ կը հասնէր հոն Սիմէոն Լեհացի, կատարեալ մեռութիւն կը դառնէր քաղաքին մէջ: Միայն ուխտաւորներն էին, որոնք տարւոյն որոշ օրերուն կու տային քաղաքին հարեւանցի կենդա-

նութիւն եւ աննշանակ թուով բնակիչներու ապրելու միջոց: 1580—1610 տարիներուն, երբ թուրք-պարսկական կռիւներու պատճառաւ դադրեցաւ ուխտաւորներու երթեւեկութիւնը, կատարեալ սովի մատնուած էր քաղաքը:

Հայ Երուսաղէմի փառքը եղաւ Գրիգոր Պարոնտէր, որ ԺԿ. դարու առաջին տասնեակին ձեռք առաւ պատրիարքական գործերը, եւ նպաստաւորութեամբ մեծահարուստ հայ վաճառականներու պայծառութեան բարձրացուց Հայ հիմնարկութիւնները, նորանոր շինութիւններով եւ վանական կեանքի նոր կազմակերպութեամբ: Չափազանց հետաքրքրական են այս տեսակէտով Սիմէոն Լեհացու ձանապարհօրդական նկարագրութիւնները, որոնք կենդանի կերպով կը բանան մեր առջեւ հայ Երուսաղէմի ներքին կեանքի ծալքերը, անձանօթ այլուստ:

Սաւալանեան կը բաւականանայ Գաղաքին պատմութիւնն ժամանակագրական կարգով պատմել սկսեալ իւր հիմնարկութենէն, որ Գրիստոսէ առաջ 1881 տարին կը շօշափէ, եւ հասցնելով մինչեւ իւր օրերը (1872), ընդարձակ տեղ շնորհելով ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն ներքին ազգային անցքերուն: Իւր ժամանակակից պատմութեան ակնհաստես պատմագիրն է:

Բ. Հատորին կից իրրեւ Յաւելուած ամբողջութեամբ են մասամբ հեղինակէն եւ մասամբ հրատարակչէն այլ եւ այլ արձանագրութիւններ եւ տապանաքարեր, որոնք կը գտնուին «Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ եւ այլուր» (էջ 1219—1304 եւ 1374—1386): Յատուկ անուանց կրկնակ ցանկերը (էջ 1317—1373) կը դիւրացնեն կրկին հատորներու գործածութիւնը:

Յոգնութիւնը, զոր յանձն առած են հեղինակն իւր պրպտումներու մէջ եւ թարգմանիչը իւր համբերատար աշխատութեան մէջ, կը մաղթենք որ վարձատուր ընթերցողներու տաճած հետաքրքրութեամբ դէպի այս շահեկան երկասիրութիւնը եւ դէպի այն սրբավայրերը, որոնք դարեր շարունակ պահած են իրենց հետ կաշխանողուած անհամար ուխտաւորներ ամէն աշխարհէ:

Է. Ն. ԱՊԻՆԵԱՆ

